

โรคฟันของคนในประเทศไทย ก่อนสมัยมีทันตแพทย์แพร่หลาย

นลัทพรพรณ ผลจันทร์

ผศ.ดร.ไพฑูรย์ ช่างฉ่ำ

สาเหตุของการศึกษาค้นคว้าในเรื่องนี้ มาจากความสงสัยใคร่รู้ ที่ว่าในปัจจุบัน เมื่อเรามีอาการปวดฟัน ก็ไปหาหมอฟัน เพราะเชื่อว่าคุณหมอก็คงช่วยเราได้ แต่ในความเป็นจริง ประเทศไทยเพิ่งมีโรงเรียนทันตแพทย์ ผลิตหมอฟันออกมารักษาคคนได้ไม่ถึงร้อยปี ทำให้เรารู้ว่า สมัยที่ยังไม่มีทันตแพทย์แพร่หลาย คนในประเทศเคยมีปัญหาเรื่องฟันกันอย่างไรบ้าง และเมื่อป่วยแล้วมีใครคอยช่วยเหลือดูแล

ความอยากรู้ นำไปสู่การลงมือค้นคว้า จากการค้นหาเอกสารหลักฐานต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง พบเรื่องราวย้อนหลังไปไกลมาก จนถึงสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น จากการศึกษาซากกระดูกและฟันของมนุษย์พบว่า มนุษย์ในประเทศไทยสมัยนั้น มีโรคฟันผุ โพรง ฟันหรือบ้ำฟันอักเสบ รวมถึงฟันหลุดก่อนเสียชีวิต เช่นเดียวกับคนไทยในยุคปัจจุบัน แต่พบในสัดส่วนที่น้อยกว่า^{1,2} แม้จะพบน้อย แต่ก็ยังพบว่า อัตราการเกิดโรคยังมีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย โดยในสมัยแรกๆ ที่ผู้คนฝากชีวิตไว้กับการหาของป่าล่าสัตว์ อาหารที่ได้มาบริโภคจะเป็นอาหารประเภทผลไม้และเนื้อสัตว์ คนในยุคนี้จะมีฟันผุน้อยกว่าคนในยุคต่อมาซึ่งเริ่มทำการเกษตรเพาะปลูกพืช บริโภคข้าวเป็นอาหารสำคัญ¹ อาหารประเภทแป้ง เหนียวติดฟันง่ายกว่า จะถูกแบคทีเรียในปากย่อย ทำให้เกิดกรด ทำลายแร่ธาตุที่เป็นองค์ประกอบของฟัน³ ทำให้คนในยุคนี้เกิดฟันผุได้ง่ายกว่าผู้คนในสมัยก่อนหน้านั้น

เมื่อมาถึงสมัยประวัติศาสตร์ มนุษย์รู้จักบันทึกเรื่องราวด้วยตัวอักษร เราจึงทราบเรื่องราวของผู้คนในยุคนี้ได้จากหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์ แหล่งข้อมูลประเภทลายลักษณ์ที่สำคัญ เช่น จารึกและพงศาวดารต่างๆ มักไม่มีเนื้อหาเกี่ยวกับโรค ยกเว้นการบันทึกเกี่ยวกับการเกิดโรคระบาดครั้งสำคัญ ข้อมูลที่เกี่ยวกับเรื่องสุขภาพและโรค อาจพบได้ในบันทึกทางประวัติศาสตร์ของชาวต่างชาติที่ได้เดินทางเข้ามาในประเทศไทย โดยเฉพาะที่ผู้บันทึกมีความสนใจข้อมูลใน

เรื่องต่างๆ อย่างกว้างขวางหลากหลาย ซึ่งอาจจะได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บของ คนไว้ในนั้นด้วย บันทึกเล่มสำคัญในลักษณะนี้ ได้แก่ จดหมายเหตุลาลูแบร์ ซึ่งเป็นบันทึกของ ชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาเมืองไทย ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา และ หนังสือประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม ของ นิโกลัส แชรแวง ซึ่งเดินทางเข้ามาในดินแดนไทยในสมัยอยุธยาเช่นกัน เมื่อตรวจดูเนื้อหาในหนังสือทั้งสองฉบับ^{4,5} พบข้อมูลเกี่ยวกับโรคอื่นๆ แต่ไม่พบข้อมูลเกี่ยวกับโรคพิษ ไม่ว่าจะเป็น พิษฝุ่ การสูญเสียพิษ หรืออื่นๆ แต่ได้พบข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องพิษของชาวไทยในสมัยอยุธยา⁶ คน ไทยสมัยนั้น เชื่อกันว่า ผู้ที่เป็นมนุษย์ ต้องมีพิษสีดำ ยิ่งใครมีพิษสีดำขลับ ยิ่งดูสวยงาม คนจะ ไม่มีพิษขาว สิ่งที่มีพิษสีขาว คือสัตว์เดียรฉานหรือพวกภูติผีปีศาจเท่านั้น ด้วยความเชื่อนี้ จึง ส่งผลให้คนไทยมีธรรมเนียมการขอมสีพิษ และการกินหมาก เพื่อให้พิษดำ มาเป็นเวลา ยาวนานหลายร้อยปี ปรากฏหลักฐานความเชื่อและวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับเรื่องนี้ ในวรรณกรรม เรื่องขุนช้างขุนแผน⁷ มีข้อความตอนหนึ่งว่า “เอาสีพิษเป็นมันขลับ กระจกส่องเงาจับดูจับ แสง” คำว่า “สี” ในที่นี้ หมายถึงยางจากกะลามะพร้าวที่ออกมาเมื่อถูกเผาไฟ คนไทย สมัยก่อนใช้ยางนี้ขีดพิษให้มีสีดำ⁸ และในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก ของเจ้าฟ้ากุ้ง⁹ กล่าวถึง พิษของหญิงงามไว้ว่า “พิศพันวันเรียงเรียบ เป็นระเบียบเปรียบแสงนิล” พิษที่งามคือพิษสีดำ

มนุษย์เราเมื่อเจ็บไข้ได้ป่วย ย่อมแสวงหาทางรักษาตัวให้พ้นไปจากความทุกข์ทรมาน คน ในสมัยก่อน เมื่อมีพิษฝุ่ ก็พยายามหาสมุนไพรมาดูด หรือหายามากินเพื่อลดความเจ็บปวด และปล่อยให้ผุร่วงไปเองตามธรรมชาติ ในสมัยนั้นไม่ปรากฏว่ามีการรักษาโดยการดูด ถอน หรือบูรณะพิษ¹⁰

การรักษาด้วยการถอนพิษ มีหลักฐานว่า มีขึ้นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ของยุครัตนโกสินทร์ ดังที่มีบันทึก¹⁰ ว่า วันหนึ่ง หมอบรัดเลย์ ซึ่งเป็น แพทย์ชาวตะวันตกคนแรกๆ ที่ได้เข้ามาเดินทางเข้าเผยแพร่ศาสนาคริสต์และรักษาโรคให้แก่ชาว ไทยในยุคนั้น พร้อมทั้งคณะมิชชันนารีอเมริกัน เข้าพบเจ้าพระยาพระคลัง ขุนนางคนสำคัญใน ขณะนั้น เพื่อเจรจาเรื่องที่อยู่อาศัยที่ได้ทำสัญญากันไว้ เมื่อพูดคุยกันเสร็จแล้ว เจ้าพระยาพระ คลัง จึงขอให้หมอบรัดเลย์ช่วยตรวจพิษให้ เพราะท่านมีพิษขึ้นหนึ่งโยกและปวดมาก เมื่อตรวจ

แล้ว วันรุ่งขึ้น หมอบรัดเลย์จึงเตรียมจัดเครื่องมือมารักษาเจ้าพระยาพระคลังที่บ้าน แต่เมื่อเจ้าพระยาพระคลังได้เห็นเครื่องมือก็ตกใจ เรียกคนรับใช้ซึ่งมีฟันโยกและปวดอยู่ด้วยเหมือนกัน เข้ามาให้มีชันนารีถอนให้ท่านดูก่อน หมอบรัดเลย์จึงถอนฟันให้ คนรับใช้ของท่าน บอกว่าไม่รู้รู้สึกเจ็บเลย แต่หลังจากนั้น เขาบ้วนเลือดออกมาจากปากเล็กน้อย ท่านเจ้าพระยาเห็นดังนั้นก็ตกใจ กลัวว่าการถอนฟัน จะทำให้เลือดไหลไม่หยุด ท่านจึงไม่อนุญาตให้มีชันนารีถอนฟันให้ปล่อยให้หลุดไปตามธรรมชาติเอง

ผู้ที่ป่วยด้วยโรคฟัน และฟันหลุดหายไป อาจส่งผลให้เคี้ยวอาหารได้ไม่สะดวก และภาพลักษณ์ดูไม่ดี มีเรื่องราวฟันหลอของคนไทย อยู่ในวรรณกรรมกลอนเพลงยาว เรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ ของ คุณสุวรรณ ในสมัยรัชกาลรัชกาลที่ ๓ ของยุครัตนโกสินทร์ ว่า¹¹

“หม่อมเปิดน้อยมาทำพยำเฝย พุดเจ้าจิบปากถลากไกล
 เอาลิ้นดันฟันกะลาเลื่อนออกไป ไหมเปื่อยขาดปุดหลุดลงมา
 ตกเปาะจำเพาะหน้าหลวงนายศักดิ์ ก็ถามทักทันใดอะไรหา
 หม่อมอายบ้ายเปียงเลียงเจรจา ซึ่งตกมาจากปากหมากตะบัน
 เด็กมันดำไม่สู้แหลกแตกสองซีก เคี้ยวก็หลีกกระเด็นกระดากจากปากฉัน
 ทำพิโรธโกรธบ่าวคนตะบัน แล้วหยิบฟันกะลามาสวมไว้
 ดีจริงใจหม่อมไม่ยอมแก่ อุตส่าห์แก้ตัวปลิ้นลิ้นสงสัย
 จะแจ้งจริงกับหลวงนายก็อายใจ เพื่อมิให้รู้แน่ว่าแพ้ฟัน
 สู้ต่อติดปิดป้องที่ช่องหัก เอาไหมสักผูกติดให้มิดมัน
 ดูระเบียบเรียบร้อยดีเรียงสีฟัน ที่รู้ดูสำคัญว่าฟันดี”

เห็นได้ว่า ในสมัยนั้น มีการใส่ฟันปลอมให้คนฟันหลอ โดยฟันปลอมทำจากกะลาหรือไม้ชนิดต่างๆ บางชนิดทำจากไม้ที่มีสีดำ เช่น ไม้มะเกลือ เพื่อให้เข้ากับฟันสีดำอื่นๆ ตามความนิยมของคนในสมัยนั้น ดังที่ปรากฏในบทกลอนบทต่อไปนี้ที่ว่า¹²

“พอยายมาพี่เลี้ยงเคียงเข้ามาพลัน หยิบเอาพื้นสามพวงมายื่นให้

ครั้นหม่อมเห็น**พวงพัน**เข้าทันใด ดีใจรีบรับเอาฉบับพลัน

พวงหนึ่งทำไว้ด้วยไม้มะเกลือ วิลเล่ลือคำดีสี่ขันธ์

พวงหนึ่งทำด้วยกะลาหนาคัน เขาเจียนจัดขัดเป็นมันเหมือนทันตา

พวงหนึ่งทำไว้ด้วยไม้ทองหลวง ทำเหมือนอย่างซี่ฟันชั้นหนักหนา

เอาใหม่ร้อยเรียบเรียงดูเกลี้ยงตา รับเอามาดูกริมาแล้วยิ้มพราย

เขาช่างทำงานงามทั้งสามพวง แล้วห่อหุ้มเก็บไว้ไม่ให้หาย

ชอบอารมณ์สมคิดจิตสบาย จุกก็คลายหายจิบไปทันที

หม่อมเปิดถามยายมาว่าพวงพัน นี่ขยันสุดใจใครให้พี่

ยายมาอดซ้ำเขาทำดี ชื้อมาที่จันญ์ทั้งสามพวง”

เนื้อความจากบทกลอนเพลงยาวนี้ในวรรคสุดท้าย บอกให้ทราบว่าพื้นปลอมที่ได้มานั้น เจ้าของได้ชื้อมาจากจันญ์ ซึ่งน่าจะเป็นช่างทำพื้นชาวจีน ชื่อ ยู แสดงให้ทราบว่า ในสมัยนั้น นอกจากจะมีแพทย์ชาวตะวันตกทำการรักษาพื้นให้กับคนไข้แล้ว ยังมีช่างทำพื้นชาวจีน เข้ามาประกอบอาชีพทำมาหากินอยู่ในเมืองไทยด้วย

โรคพื้นเกิดขึ้นได้กับทุกคน หนังสือ **The English Governess at the Siamese Court** ซึ่งนางแอนนา ลีโอโนเวนส์¹³ เป็นผู้แต่ง ให้ข้อมูลว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ของยุครัตนโกสินทร์ ทรงสูญเสียพระชนก หมดทั้งพระโอรส คือ พื้นหลอหมดปาก ตั้งแต่ยังอายุน้อยๆ ต่อมาท่านต้องใช้พื้นปลอมในการขบเคี้ยวอาหารตลอดพระชนม์ชีพ หมอบรัดเลย์ได้เขียนบันทึก¹⁴ไว้ว่า ราวหนึ่งปีก่อนที่ท่านจะสวรรคต พระองค์ท่านประกาศหาทันตแพทย์ เพื่อมาทำพระชนกปลอมชุดใหม่ถวาย โดยพระองค์แจ้งไว้ว่า ถ้าผลงานเป็นที่พอพระทัย ท่านจะจ่ายค่าตอบแทนให้ ๑,๐๐๐ ดอลลาร์ ซึ่ง ถือว่าเป็นค่าตอบแทนที่สูงมากใน

สมัยนั้น เนื่องจากการทำฟันปลอมสมัยนั้นทำได้ยากกว่าในสมัยปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม ฟันปลอมเท่าที่ทำได้ ก็ช่วยบรรเทาความทุกข์ของผู้คนได้ตามสมควร

การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญเกี่ยวกับสุขภาพฟันของคนไทย เริ่มเกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกี่ยวกับค่านิยมในเรื่องฟัน โดยมีเหตุเริ่มต้นจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระประสงค์จะเสด็จประพาสยุโรปเป็นครั้งแรก จึงต้องปรับปรุงภาพลักษณ์ส่วนพระองค์ให้เป็นไปตามมาตรฐานที่ยอมรับกันของผู้คนในประเทศตะวันตก ลักษณะที่สำคัญทางกายภาพอย่างหนึ่งคือ ฟันจะต้องมีสีขาว เนื่องจากก่อนหน้านี้ พระองค์โปรดการเสวยหมากให้ฟันดำแบบเดียวกับที่ชาวสยามนิยมกันอยู่โดยทั่วไป พระองค์จึงต้องดำเนินการขัดฟันสีดำของพระองค์ให้เป็นสีขาว¹⁵ ความเชื่อที่ฝังแน่นในเรื่องฟันสีดำจึงเริ่มเปลี่ยนไป หลังจากนั้น ผู้คนในประเทศสยาม ตั้งแต่ เจ้านายและขุนนางเป็นต้นมา จึงเริ่มขัดเปลี่ยนสีฟันจากดำเป็นขาว¹⁶ และในรัชกาลนี้เอง ก็มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในเรื่องของการรักษาผู้ป่วยทางทันตกรรม โดยในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ นายแพทย์ยอร์ช บี. แมคฟาร์แลนด์ ผู้ซึ่งเรียนแพทย์และทันตแพทย์จบ ได้รับปริญญาจากประเทศสหรัฐอเมริกา ได้กลับมาทำงานในประเทศไทย ถือเป็นทันตแพทย์ปริญญาคนแรกของเมืองไทย กลับมาทำงานเป็นนายแพทย์ใหญ่ที่โรงพยาบาลศิริราชสอนและตรวจรักษาโรคทั่วไป พร้อมกับเปิดคลินิกรักษาฟันชื่อ ออฟฟิศประดิษฐ์ทันต์ ให้การรักษาผู้ป่วยทางทันตกรรมด้วย¹⁷ บริการในคลินิกอย่างหนึ่งที่ท่านทำคือ การสั่งซื้อฟันปลอมสีดำมาใช้รักษาผู้ป่วย¹⁸ เห็นได้ว่า ความเชื่อที่ฝังแน่นอยู่ในสังคมนั้น มีอิทธิพลกำหนดพฤติกรรมของผู้คนตั้งแต่ชาวบ้าน ไปจนถึงพฤติกรรมของแพทย์ผู้ทำการรักษา ไม่สามารถที่จะเปลี่ยนแปลงได้โดยง่าย หลังจากทีนายแพทย์ยอร์ช บี. แมคฟาร์แลนด์ ได้เริ่มทำการรักษาโรคฟันให้แก่ผู้ป่วยในเมืองไทยตามมาตรฐานการแพทย์ตะวันตกแล้ว ต่อมาก็มีทันตแพทย์จากต่างประเทศอีก ๒ คน เข้ามาช่วยงานที่โรงพยาบาลศิริราช¹⁷ จนกระทั่งอีกหลายปีต่อมา ในปี พ.ศ. ๒๔๗๑ จึงมีคนไทยคนแรกที่เรียนจบทั้งแพทย์และทันตแพทย์กลับมาทำงานในประเทศไทยที่โรงพยาบาลศิริราช ท่านผู้นั้นคือ หลวงวาทวิทยาวัฑฒน์¹⁷ ในสมัยนั้น นอกจากมีทันตแพทย์จากต่างประเทศ เช่น จากประเทศทางยุโรป จีน และญี่ปุ่น เข้ามาเปิดร้านทำการรักษาทางทันตกรรมอยู่เป็นจำนวน

ไม่มากนักแล้ว ส่วนใหญ่ ร้านที่เปิดให้บริการดูแลฟันจะเป็นทันตแพทย์ที่ไม่มีปริญญา หรือช่างทำฟันที่เรียนเอง¹⁹ การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญมากในเรื่องการดูแลฟัน ที่เกิดขึ้นต่อมาในประเทศไทย เกิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ กว่าๆ เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๒ สมัยจอมพลป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี รัฐบาลไทยได้ทำการปฏิวัติทางวัฒนธรรมหลายอย่าง อย่างหนึ่งคือ การชักชวนให้ประชาชนเลิกกินหมาก รวมทั้งออกกฎหมายห้ามปลูกและขายหมากพลู²⁰ เริ่มด้วยการขอความร่วมมือไปยังข้าราชการในหน่วยงานของรัฐให้เลิกกินหมาก และให้ทำการเผยแพร่ให้ความรู้แก่ประชาชนว่า การกินหมากทำให้เกิดผลเสียต่อสุขภาพ ฟันสีดำเป็นสิ่งที่ไม่เจริญหูเจริญตา ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากในหมู่ประชาชนทั่วไป ทำให้เลิกกินหมาก และเลิกนิยมฟันดำ หันมาชอบฟันสีขาว และหลังจากนั้นอีกเพียง ๑ ปี ในปีพ.ศ. ๒๔๘๓ ได้มีการก่อตั้งโรงเรียนทันตแพทย์¹⁹ เพื่อผลิตทันตแพทย์ระดับปริญญาขึ้นมาเป็นแห่งแรกในประเทศไทย ตั้งแต่นั้นมา การช่วยเหลือเยียวยาผู้คนในเรื่องของฟันและสุขภาพช่องปากจึงมีพื้นฐานที่ดีและพัฒนาก้าวหน้ามากขึ้นเรื่อยๆ คนในประเทศไทย ได้รับการดูแลฟันและสุขภาพช่องปากอย่างมีมาตรฐานและด้วยความเชื่อมั่นมากยิ่งขึ้น จนถึงปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

1. ธนิส เลิศชาญฤทธิ์, สก็อต เคิร์กแลนด์, สก็อต เบอร์เนตต์. ทันตพยาธิวิทยาโบราณ : ผลการศึกษาเบื้องต้นจากฟันมนุษย์สมัยเหล็กในภาคกลาง. ศิลปวัฒนธรรม. 2556 เม.ย.; สโมสรศิลปวัฒนธรรม: 28-33.
2. กรรณิกา ชูเกียรติมนั, นงวิภา พุฒิกาศ, รัศมี เกศสุวรรณรักษ์, ศศิธร ทวีเดช, วัลลภา ยะประสิทธิ์. ทันตกรรม. ใน: ชูชนะ มะกรสาร. บรรณาธิการ. Thailand Medical Services Profile 2011 – 2014 (การแพทย์ไทย 2554 –2557)First Edition. พิมพ์ครั้งที่ 1. นนทบุรี: กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข; 2557. หน้า 19-1-19-54.
3. จันทนา อึ้งชูศักดิ์, ปิยะดา ประเสริฐสม. โรคฟันผุในฟันน้ำนม. วิทยาสารทันตสาธารณสุข. 2549;11(1-2):9-14.

4. ลาธุแบร์, ซีมอน เดอ. จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 4. สันต์ ท. โกมลบุตร, ผู้แปล. นนทบุรี: ศรีปัญญา; 2557.
5. นิโกลาส แชรแอส. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมือง แห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช). พิมพ์ครั้งที่ 2. สันต์ ท. โกมลบุตร, ผู้แปล. นนทบุรี: ศรีปัญญา; 2550.
6. นิโกลาส แชรแอส. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมือง แห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช). พิมพ์ครั้งที่ 2. สันต์ ท. โกมลบุตร, ผู้แปล. นนทบุรี: ศรีปัญญา; 2550. หน้า 104-5.
7. กรมศิลปากร. เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน. พิมพ์ครั้งที่ 13. บรรณาการ; 2513. หน้า 59.
8. กรมศิลปากร. เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ พระประวัติ และ พระนิพนธ์บทร้อยกรอง. พิมพ์ครั้งที่ 4. ธนบุรี: ศิลปาบรรณาการ; 2513. หน้า 52.
9. ถนอม ปินตา, พิษณุ อรรถภิญญ์. พระคุณเจ้าในรัตนโกสินทร์สมัย. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : สภาคริสตจักรในประเทศไทย; 2525. หน้า 29-30.
10. บรัดเลย์ แดน ปีช. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่อง มิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทย. หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, ผู้แปล. พระนคร: บริษัทการพิมพ์ไทยสามัคคี จำกัด; 2493. หน้า 71-72.
11. คุณสุวรรณ. กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ และพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ. พระนคร: กรมศิลปากร; 2507. หน้า 11-2.
12. คุณสุวรรณ. กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ และพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ. พระนคร: กรมศิลปากร; 2507. หน้า 26.
13. ลีโอโนเวนส์ แอนนา แฮร์เรียต. อ่านสยามตามแอนนา การบ้านและการเมืองในราชสำนักคิงมงกุฎ. พิมพ์ครั้งที่ 1. สุภัตตรา ภูมิประภาส, สุภิดา แก้วสุขสมบัติ, ผู้แปล. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน; 2562. หน้า 303.

14. บรัดเลย์ วิลเลียม แอล. สยามแต่ปางก่อน 35 ปีในบางกอกของหมอบรัดเลย์. พิมพ์ครั้งที่ 2. ศรีเทพ กุสุมา ณ อยุธยา, ศิริลักษณ์ สง่าเมือง, ผู้แปล. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน; 2547. หน้า 310-7.

15. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชทานแต่ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440. กรุงเทพฯ: สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี; 2557. หน้า 1-16.

16. ปรีดาภรณ์ เอี่ยมแจ๋. จากพันคำสู่พันขาว: พันและพันตกรรมในสังคมกรุงเทพ ทศวรรษ 2430-2490 [วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต]. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์; 2560. หน้า 32.

17. พิสุทธิ อำนวยพานิชย์. แต่ก่อนนั้น ทำพันกันอย่างไร? ตอนที่ 1. ข่าวสารทันตแพทย์. [อินเทอร์เน็ต]. 2562 [เข้าถึงเมื่อ 2564 พฤศจิกายน 15];33(4):[หน้า 22-5]. เข้าถึงได้ จาก <https://www.thaidental.or.th/main/download/upload/upload-197240906222865.pdf>

18. ยอร์ช บี. แมคฟาร์แลนด์. ประวัติของสกุลแมคฟาร์แลนด์ในสยาม. พระนคร: เสรีวานิช; 2493. หน้า 12.

19. พิสุทธิ อำนวยพานิชย์. แต่ก่อนนั้น ทำพันกันอย่างไร? ตอนที่ 2 (จบ). ข่าวสารทันตแพทย์. [อินเทอร์เน็ต]. 2562 [เข้าถึงเมื่อ 2564 พฤศจิกายน 15];33(6):[หน้า 7-10]. เข้าถึงได้ จาก <https://www.thaidental.or.th/main/download/upload/upload-1911050834583622.pdf>

20. ปรีดาภรณ์ เอี่ยมแจ๋. จากพันคำสู่พันขาว: พันและพันตกรรมในสังคมกรุงเทพ ทศวรรษ 2430-2490 [วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต]. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์; 2560. หน้า 40-51.